

**MORXO'R YOKI BURAMA SHOXLII ECHKI (CAPRA
FALCONERI WAGNER, 1839)NING BIOEKOLOGIYASI.**

Termiz davlat universiteti talabalari

Rajabov Bahriddin Sobirjon o'g'li

Eshpo'latov Sunnatullo Erkin o'g'li

Tursunmurodov Sherzod Shoniyoz o'g'li

Saydullayev To'ra Sayfiddin o'gli

Annotatsiya: Ushbu maqolada Surxondaryo viloyatining tog'li hududlarida yashaydigan burama shoxli echki (*CAPRA FALCONERI WAGNER, 1839*) ning bioekologiyasi haqida. Hozirda bu noyob tur qizil kitobga kiritilib muhofazaga olingan noyob turlardan sanaladi.

Kalit so'zlar: Jufttuyoqlilar, qovushshoxlilar oilasi, shox uzunligi 12-25 sm, malla-sariq, kulrangnamo, Ko'hitang, archazor, bodomzor,

Kirish. Jufttuyoqlilar turkumi qovushshoxlilar oilasining Yer shari tabiatidan butunlay yo'q bo'lib ketish arafasidagi tur sifatida muhofaza qilinadi. Tabiat va tabiiy resurslarni muhofaza qilish xalqaro Ittifoqi Qizil ro'yxati (EN toifali) va O'zbekiston Respublikasining "Qizil Kitobi"ga (1CR toifali) kiritilgan. Bugungi kunda morxo'r yoki burama shoxli echki - Sarra talsoneri Wagner, 1839. ssp. Heptneri Zalkin, 1945. atamasi qabul qilingan. Mazkur hayvon jufttuyoqlilar turkumiga kiruvchi qovushshoxlilar oilasining tog' echkilari avlodiga mansub. Morxo'r yoki burama shoxli echki bir muncha yirik jonivor bo'lib, tana uzunligi 150-175 sm, yelkasining balandligi 100-110 sm, vazni 110 kg gacha yetadi. Urg'ochilari erkaklariga nisbatan maydaroq bo'ladi. Erkaklarining tana uzunligi 155-175 sm, urg'ochilari 145-150 sm, yelka

balandligi 85-100 sm, erkaklarining vazni 86-120 kg, urg'ochilari 32-45 kg, shoxlari shtoporsimon (parmasimon) buralgan bo'lib, o'ng shoxi o'ng tomonga, chap shoxi chap tomonga buralgan bo'ladi, erkaklarining shoxining uzunligi 43-73 smgacha, tashqi qirrasini uzunligi 55-110 sm, urg'ochilarda shox uzunligi 12-25 sm ni tashkil qiladi. Erkak morxo'rning yoshini shoxlariga qarab aniqlash mumkin. Har yili shoxlarida qalinlashgan xalqalar hosil bo'ladi. Erkak morxo'r shoxlari har 4 yoshda bir marta to'liq spiral hosil qilib buralishi aniqlangan [1]. Erkaklarida dum uzunligi 12-15 sm, urg'ochilarida 8-10 sm bo'ladi. Erkaklari 3 yoshdan keyin uzunligi 25 sm dan oshadigan qalin soqol bilan qoplanadi, bundan tashqari ularda uzunligi 30 sm dan oshadigan bo'yni, yelkasi va ko'krigidan o'sib chiquvchi qalin yoqa xosil bo'ladi, urg'ochilari va voyaga yetmagan erkaklarda soqol bo'ladi lekin yoqa bo'lmaydi. Jun qatlamining rangi fasllarga qarab o'zgarib turadi. Yozda malla-sariq rangda bo'lsa, qishda kulrangnamo va qorin qismi oq rangda bo'ladi. Burama shoxli echkilarni mahalliy aholi morxo'r nomi bilan, balog'atga yetgan erkaklarini - taka, urg'ochilarini - echki, 1 yoshgacha bo'lgan individlarini uloq, 2 yoshli individlarini tuvcha, deb yuritishadi. Tarqalishi va yashash joylari. Morxo'r XX asr boshlarida G'arbiy Himolay, Panjob, Kashmir, Belujiston, Tibet tog'ligi, Afg'oniston, Turkmaniston, Tojikiston hududlarida keng tarqalgan edi. O'zbekistonda morxo'rning yuqoridagi hududlarda uchramaydigan kenja turi faqat Ko'hitang tog'ida saqlanib qolgan. Ko'hitang tog'ining Vandob, Oltikunlik, Ziralik, Kiyikdara, Toshliyurtsoy, Jingildara, Yetimtog', Palangdara, Quruqqulsoy hududlarida ko'p uchraydi. Bundan tashqari morxo'r qo'riqxonaning Qamovqiya, Bog'lidara, Kattatog', Oroltog', Olmabuloq, Kattaqo'rchiq, Sovuq buloq hamda Vandob tog'idagi Go'rdara, Oqmabuloqsoy, Obsarsoy hududlarida tez-tez uchrab turadi. Morxo'rlar tog'larning tosh-qoyali va siyrak archazorlari yonbag'irlarida hayot kechirib (d.s.b. 1500-2500 m), yozda baland tog' (alp) o'tloqlarigacha (d.s.b. 3000 m) ko'tariladi. Hayvon qishda tog'larga qor tushishi bilan Quruqqulsoy, Yetimtog', Palangdara, Toshliyurtsoy, Bodomzor, Tangidevol uchastkalarida 1300-1800 metr

balandlikdagi hududlarga tushib keladi, asosan oftobro'y yon bag'irlarida uchraydi. Qor erishi bilan (aprel-may oylarida) 2300-2800 m balandlikdagi joylarga ko'tariladi, archazorlar yaqinida hayot kechiradi, qalin qor tushgan paytlarda ular asosan archazorlar ichida uchraydi. Sutka davomida morxo'r oziqlanish uchun ko'chib yuradi. Kunduz kuni archazorlar ichida yoki tog' yon bag'irlaridagi ungirlarda yashirinib yotadi, kechqurun ochiq joylarga chiqib keladi. Bundan tashqari hurkitilsa boshqa joylarga qochib o'tadi, jumladan, Turkmaniston hududiga ham o'tib ketishi kuzatildi. Morxo'rning yashash muxiti to'g'risida ma'lumotlar juda kam bo'lib, o'z davrida P.S.Trubetskoy ba'zi ma'lumotlarni bergan, uning ma'lumotiga ko'ra Darvoz tog'laridagi echkilar yalang'och qoyalarda uchrab yoz faslida sibir tog' echkisi uchraydigan alp o'tloqlari va doimiy qor chegarasigacha ko'tarilib boradi. Qishda esa qoyalarning orasida yashaydi G'.Sultonov, P.S.Trubetskoyning burama shoxli echkining yashash joyi to'g'risidagi fikrlarini Kuxitang tog'lari tabiiy-geografik shart-sharoitlarga to'g'ri kelmasligini xisobga olib quyidagi fikrlarini bildiradi: uning kuzatishicha morxo'r dengiz satxidan 1,5 ming metrdan 2,5 ming metrgacha bo'lgan balandliklarda ko'p uchrar ekan. Kuxitang tog'larining bu balandlik zonasida archazorlar va alp o'tloqlari joylashgan. Mavjud ilmiy ma'lumotlar va bizning kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, morxo'r 1400 metrdan 2700 metr balandliklarda hayot kechiradi. Masalan, 1999 yil fevral oyida Tangidevol, Bog'lidara, Xo'janqo, Kampirtepa xududlarida morxo'r axoli yashash manzillarigacha tushib kelgan. Bunga qishning ancha sovuq kelganligi va qor qoplaminig qalin bo'lishi morxo'rni deyarli adir mintaqasigacha tushib kelishga majbur qilgan. Burama shoxli echkiinng xayoti qoyalar bilan chambarchast bog'liq bo'lib, bu qoyalar ularning yashashi uchun zaruriy sharoit xisoblanadi. Echkilar vaqtinchalik qoyalarni tark etishi mumkin, ammo xavf tug'ilishi bilan qoyalarga chopib chiqib ketadi xamda ta'qibchidan qochib qutuladi. Morxo'rlar xayotining katta qismini qoyali joylarda o'tkazib, bu joyda ular dushmanlardan saqlanadi, ovqat topadi, shuningdek dam oladi. Bundan tashqari mazkur joylarda o'rg'ochilari bola tug'adi. Morxo'rlar tuyoqlarining

tuzilishi qoyalarda yurishga moslashgan bo'lib tekislikda va yumshoq tuproqli yonbag'irlarda yaxshi xarakatlana olmaydi. G'.Sultonovning ma'lumotiga ko'ra 1939 yil iyul oyida Tangidevol darasida suv ichish uchun tushgan 8 yoshli takani itlar bilan ta'qib qilish natijasida uning qishloq tomon qochishga majbur qilishgan, taka 500 metr chopmasdan charchagan xayvon kabi tili osilgan xolda yiqilgan. Shunga asoslanib, morxo'rning yumshoq yonbag'irlarga ega bo'lgan Xamkon tog'larida uchramasligini aytish mumkin. D.N.Kashkarov morxo'rning o'rmonli joylarda uchrashini qayd etadi. G'.Sultonov 1935 yil may oyida olib borgan kuzatish ishlariga ko'ra morxo'r qalin archazorlarda uzoqroq yashashini qayd etib, archazorlar ichida panalab yotishini inkor etadi. Uning fikricha morxo'rning bekinadigan joylari qoyali joylar bo'lib, archazorlar ovqatlanish maydoni bo'lib xizmat qilishini ta'kidlagan. T. Xoliqovning fikricha morxo'rlarning asosiy ovqatlanish hududlari asosan yonbag'irlardagi archazor va bodomzor o'rmonlar hisoblanadi. Qoyali joylar esa ularning himoya hududlari hisoblanadi. Bizning tadqiqotlarimiz davrida morxo'r qish faslida archazorlar ichida bekinib yotishi aniqlandi.

Morxo'rlar poda bo'lib yashaydi, mavsumiy ko'chadi. Ularning juftlashish davri noyabr-dekabr oylariga to'g'ri keladi. Aprel-may oylarida 1-2 tadan bolalaydi. Bolalari bir yilgacha onasi bilan birga bo'ladi va 2-4 yoshida jinsiy voyaga yetadi. Morxo'rlar asosan, o'tsimon o'simliklar bilan ovqatlanadi.

Bu noyob jonivorlarning soni keskin kamayib ketishiga odamlar tomonidan maxsus ovlanishi (ayniqsa, 1950-1970-yillar oralig'ida), hozirgi vaqtda ham birinchidan, brakonerlik, ikkinchidan, chorvachilikni rivojlantirish maqsadida Morxo'lar uchun asosiy yashash muhiti hisoblangan yaylovlardan keng ko'lamda foydalanish asosiy sabab bo'lmoqda.

Burama shoxli echki noyob tur sifatida TMXI Qizil ro'yxatiga, CITEC ning I ilovasiga va "O'zbekiston qizil kitobi" ga kiritilgan. Ovlash taqiqlangan. "Surxon" davlat qo'riqxonasi Xazratbobo va Boysun o'rmon xo'jaliklarida muhofaza ostiga olingan.

Mazkur noyob va muhofazaga muhtoj hayvon turining sonini saqlab qolish uchun ularning yashash joylarida muhofazani kuchaytirish hamda tutqinlikda ko'paytirish chora-tadbirlarini ishlab chiqish lozim.

Morxo'rlarning yashash tarzi, turli bioekologik xususiyatlarini tadbiq qilish, uning natijasida esa mazkur noyob turning sonini saqlab qolish va ko'paytirish sohasida bir necha yildan buyon "Surxon" davlat qo'riqxonasi ilmiy hodimlari tadqiqot ishlarini olib bormoqdalar va mazkur kamyoq hayvon tur muhofazasiga kata xissa qo'shmoqdalar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Xolikov T. «Materiali po sostoyaniyu populyatsii i biologii marxura ili vintorogogo kozla (Capra falconeri Wagner, 1839) v zapovednike «Surxan» (Respublika Uzbekistan)». Uzbekskiy biologicheskiy jurnal, 2002 g. №4. str.62-65
2. Xalikov T.Sh., Kulmatov R.A., Eshnazarov K. «Sostoyanie populyatsiy marxura ili vintorogogo kozla (Capra falconeri Wagner, 1839) na Kugitangskom xrebt». // Mater. resp. nauch. konf. po ekologicheskie problemi nijnego Amudarinskogo regiona Sr.Azii. Buxara - 2003, str. 42-44.
3. Surxondaryoning noyob hayvonlari[Matn]/A.S.Bekmurodov. Toshkent: NIHOL 2018-yil. 73-74-betlar.